

ULUSLARARASI SUÇLAR VE TARİH

Altı Aylık Uluslararası Hukuk ve Tarih Dergisi

sayı
5-6
2008

Doğu ve Batı Kaynaklarında Haçlı Seferleri'nde
Yaşanan İnsanlık İhlalleri

Yrd. Doç. Dr İbrahim Ethem Polat

Silahlı Çatışma Hukuku ve Uluslararası
İnsan Hakları Hukukunda Bireyin Sorumluluğu

Yrd. Doç. Dr. Ezeli Azarkan

Tarihin Okunmamış Sayfası: Ahıska

Yunus Zeyrek

Rodos'taki Murad Reis Tekkesi'nin
Müzik Okulu Olması Üzerine

Neval Konuk

Bosna Hersek'te Barışın Korunması Adına
Bosna Soykırımının Sonuçlarının Ortadan Kaldırılması

Sakib Softić

Balkan Harbi'nde Sivil Halka Yapılan Mezalim

H. Yıldıırım Aġanođlu

Geçmişten Günümüze Balkan Türkleri: Genel Değerlendirme

Erhan Türbedar

Tarihin Okunmamış Sayfası: Ahıska

Yunus ZEYREK

Özet: Güneybatı Kafkasya'da, Gürcistan sınırları içinde yer alan Ahıska'nın tarihi mezalim ve acımasızlıklarla doludur. Yaklaşık iki yüzyıllık bir dönem içinde Ahıskalılar birçok kıyıma uğramış, vatanlarından sürgün edilmiştir. Memleketlerine geri dönmeleri için gerekli müsaade ve koşullar sağlanmadığı için Ahıskalılar günümüzde de sürgünde hayat mücadelesi vermek zorunda kalıyor. Ne var ki bölgeye yönelik yapılan araştırmaların çoğunda Ahıskalıların zengin, ancak acı dolu tarihi adeta gizlenmiş ya da önemsiz gibi gösterilmiştir. Ahıskalıların tarih içinde uğradığı mezalime ışık tutmayı amaçlayan bu makale, Ahıskalıların yaşadığı trajediden insanlık âleminin yeterince haberdar olmadığı sonucuna varıyor.

Anahtar Kelimeler: Ahıska, Türkler, mezalim, sürgün, Kafkasya

A Page Of History Unread: Meskheti (Ahıska)

Abstract: The history of Meskheti (Ahıska) situated in the Caucuses within the borders of Georgia, has witnessed many atrocities. Throughout a period of approximately 200 years, the Meskhetians (Ahıska Turks) have been subjected to massacres and have been exiled from their homeland. Due to the necessary conditions or permission not being provided for their return to their homeland, the Meskhetians (Ahıska Turks) are struggling with their lives in exile. Unfortunately, the majority of research conducted on the region in question has overlooked the painful history of the Meskhetians (Ahıska Turks) or have portrayed this history as one of little significance. This article, which aims to set forth the atrocities the Meskhetians (Ahıska Turks) were subjected to, argues that the tragedy of these peoples is not sufficiently known.

Key Words: Meskheti (Ahıska), Turks, atrocity, exile, Caucuses

I.Giriş

Tarih, insanoğlunun bin bir türlü macerasıyla teşekkül etmiştir. Tam olarak aydınlanamayan çağlar, destanî hikâyelerle masallaşmış, insanlığa mal olmuştur. Bilinen çağları anlatan sayfalar çevrildikçe, insanın yüzü bazen ıştır bazen hüzünlenir. Yüzleri aydınlatan sayfalar, bütün insanlığa yararlı gelişmelerin yazıldığı sayfalardır. İnsanı hüzne ve acıya gark eden sayfalar ise kin, nefret, kan ve gözyaşı sayfalarıdır. Uluslararası suçları da bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

Bilim, kültür ve medeniyet ilerledikçe tarih sayfaları da bu ilerlemeden payını alıyor, günden güne aydınlanıyor. Geçmişte yaşanan olaylar, günümüze kin ve intikam şeklinde değil de hatırlama, adaleti yerine koyma, gönül alma şeklinde taşınırsa, tarih ve hukuk zenginleşir; aksi takdirde başa, yaşanmış acılara dönülür. Günümüzde bu hadiselerin örneklerini görmekteyiz.

Konuya bu açıdan yaklaştığımız zaman Ahıska ve Ahıska'nın macerası nasıl görünüyor? Bize göre Ahıska'nın çok dinamik bir muhtevaya sahip olan tarih sayfası, lâıyıkıyla yazılmamış, yazılan da nedense okunmadan çevrilmiştir. Yani burada tarih yaşanmış olduğu hâlde yeteri kadar yazılıp okunmamıştır. Zira, bu bölgenin yerli ahalisi birçok kıyıma uğradığı, vatanında sürgün edildiği ve hâlâ sürgünde hayat mücadelesi verdiği hâlde insanlık âlemi bu trajediden yeteri kadar haberdar değildir. Onun içindir ki tarihin bu bölgede cereyan eden macerasının okunmadığını düşünmekteyiz.

II. Ahıska Neresidir?

Ahıska, Güneybatı Kafkasya'da, Gürcistan sınırları içinde yer alan, Türkiye'nin kuzeydoğusunda, Ardahan ilimizle sınır teşkil eden, bir bölgenin merkezidir. Bu şehrin çevresinde *Abastuban*, *Adigön*, *Aspinza*, *Ahilkelek*, *Azgur* ve *Hirtız* gibi önemli yerleşim birimleri bulunmaktadır. Bu kasabalara bağlı iki yüzden fazla köy vardı. Bu bölgenin yerli ahalisinin büyük bir kısmı, yakın zamana kadar Türklerden meydana gelmekteydi. Türkiye sınırına 15 km mesafede bulunan ve Posof Çayı'nın iki yakasında yer alan şehir, karayolu ile Tiflis, Batum ve Türkiye'ye bağlıdır. Ayrıca Türk sınırının çok yakınına kadar uzanan bir demiryolu, Ahıska'yı Tiflis'e bağlar. Bakü-Tiflis-Ceyhan enerji hatları da buradan geçer. Gürcüler bu bölgeye, eski bir kavmin adına izafetle *Mesketya*, Türk olan yerli ahaliye de *Mesh* demektedirler.

III. Tarihçe

Bölgede Türk iskânının kesin tarihi bilinmemekle birlikte İskender çağında bölgede Bun-Türk ve Kıpçak Türklerinin yaşadığı bilinmektedir.¹ Bun-Türk, *otokton/yerli Türk* anlamına gelmektedir.² Bölge, XII. yüzyılda külliyetli bir Kıpçak iskânına sahne olmuştur. Öyle ki Gürcü Krallığı ordusunun en önemli birlik ve kumandanları da Kıpçaklardı. O hâlde Kıpçaklar ve Bun-Türkler, Ahıska bölgesinde yaşayan yerli ahalinin atalarıdır. Gürcüler burayı birkaç adla anmaktadırlar: Axal-tsixe (Yeni kale), *Sa-mskhe(Mesx yurdu)*, *Sa-Atabago/Atabek yurdu*.

Ahıska, Türklerin şaheseri olan *Dede Korkut Kitabı*'nda Ak-Sıka/Ak-kale olarak geçer. Gürcü Kralı I. Vaxtang Gorgaslan zamanında da (482) *Akesga* adıyla anılmaktaydı.³ Ahıska'nın tarihî halkı olan Türkler, buraya Axısxa demektedirler.

Bölge, tarih boyunca Hun, Hazar, Bagratlı, Arap, Selçuklu, İlhanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevî nüfuzu altında kalmıştır. 1268'de İlhanlı çağında Kıpçak Atabek sülâlesi burada hükûmet kurmuştur.⁴ XVI. yüzyılın başlarında Ahıska Atabekleri hükûmetinin sınırları Azgur'dan Kars, Artvin, Tortum, İspir ve Erzurum'a kadar uzanıyordu. Bugünkü halk kültüründen de anlaşılıyor ki, Ahıska Türkleri ile Posof, Ardahan, Artvin, Ardanuç, Şavşat, Yusufeli, Tortum, Narman ve Oltu halkı aynı köktendir.⁵

¹ M. Brosset, *Histoire de la Georgie*, (Petersbourg: Imprimerie de L'academie Imperiale des Sciences, 1849), s. 33 ; Prof. Dr. M. T. Zehtabî (Kirişçi), *İran Türklerinin Eski Tarihi*, (Tebriz : 1378/1999), s. 719.

² N. Marr ve M. Briere, *La Langue Georgienne* (Paris: Firmin-Didot, 1931), s. 615.

³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Dede Korkut Oğuznameleri* (İstanbul : Burhanettin Erenler Matbaası, 1952), ss. 64-65.

⁴ Bu sülâle hakkında geniş bilgi için bkz.: Yunus Zeyrek, *Posof'un Çizgileri* (Ankara: Ahıska Araştırmaları, 2006).

⁵ Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Türk Kavimleri ve Devletleri* (Ankara : Murat Kitabevi Yayınları, 1972), ss. 83-84.

Ortodoksa-Kıpçak Atabekleri hükûmeti, önce İlhanlı ve sonra da Safevî Türkmen devletine bağlı olarak 310 yıl ayakta kalmış; 1578'de Osmanlı Devleti'ne intikal etmiştir.⁶ Ahıska şehri, yeni kurulan Çıldır Eyaleti'nin başkenti olmuştur.

IV. Tarih Ahıska'Da İnsanlık Suçuna Şahit Oluyor

Gürcü Kralı Erekle, 1783'te Rus Çarına başvurarak Osmanlı'ya karşı himaye talebinde bulundu. Bu daveti fırsat bilen Ruslar, Tiflis'e gelerek onunla bir antlaşma yaptılar. Bu antlaşmada Kral Erekle, Ahıska ve çevresiyle Şirvan topraklarının da Gürcistan'a katılması umuduyla Ruslara bağlılık yemini etti. 1801 yılında da Gürcistan bir Rus vilâyeti olarak ilân edildi.⁷

Ruslar, bu tarihten itibaren civar memleketleri istilâ etmenin yollarını aradılar. Esasen 1552 yılında Kazan'ın fecî bir şekilde ele geçirilmesiyle başlayan Rus yayılcılığı, günden güne artarak Karadeniz ve Hazar sahillerine kadar ulaşmıştı. Kafkasya'daki hanlıkların toprakları birer birer Rusların eline geçiyordu. O zamanlar Osmanlı Devleti, Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması ve Navarin'de donanmasının yakılmasından dolayı askerî yönden zayıf bir hâldeydi.

Ruslar, büyük ordularla Güney Kafkasya'nın istilâsına koyuldular. Gudoviç, Tormazof, Yermolov, Velyaminof, Paskieviç gibi en ünlü komutanlar burada görevlendiriliyordu. Bu komutanların her birinin diğerinden daha zalim olduğu muhtelif kaynaklarda dile getirilmektedir. Rus kaynaklarından birinde: “İnsanî bir deyim olan ‘Yere düşene vurulmaz’ sözü Ruslar tarafından asla hatırlanmadı. İnsanî bir yapı kazanacağımıza, daha da zâlimleşmeye başlamıştık.” denilmektedir. Bu sözleri kitabında nakleden J. Baddeley, Paskieviç'in, ‘Eğer elinden gelirse ayağının altında ot bitmesine izin vermeyecek kadar zâlim bir kumandan’ olduğunu yazmaktadır.⁸

15 Temmuz 1828'de Kars'ı işgal eden Ruslar, 12 Ağustosta Ahılkelek'i ele geçirdiler. Artık Rusların hedefi Ahıska'ydı. Ahıska, ekseriyeti Müslüman Türk olan 50.000 nüfuslu, zengin ve tabîî güzellikleriyle meşhur bir şehirdi. Üç kat suru, kudretli bir iç kalesiyle birlikte her evi âdeta bir kale gibiydi. Doğu Türkiye'nin Erzurum ve Trabzon'dan sonra en önemli şehriydi.⁹

Bu savaşları anlatan John F. Baddeley, Ahıskalılar ve şehrin düşüşüyle ilgili olarak şu ifadeleri kullanmaktadır:

Kendi mahallî liderleri tarafından yönetilen Ahıskalılar, çok savaşçı ve korkusuz, enerjik insanlar olarak ün salmışlardır.

Rus ordusu, Ahıska şehri önlerine geldi. Şehirden beş altı kilometre uzaktaki garnizon, Ruslarla iki gün süren kanlı çarpışmalar yaptı. Burada üstün gelen Rus kuvvetleri, Ahıska'yı kuşatmaya başladılar. Rusların gelmesini dört gözle bekleyen Yahudi ve Ermeni azınlığı saymazsak geriye kalan Müslüman halk, cesur ve savaşçı insanlardan

⁶ Yunus Zeyrek, *Tarih-i Osman Paşa* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 2001).

⁷ N. Berdzenişvili-S. Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, Çev. Hayri Hayrioğlu (İstanbul: Sorun Yayınları, 2000), ss. 294, 304.

⁸ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilâsı ve Şeyh Şamil*, çev. S. Özden (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1989), ss. 173, 197.

⁹ W. E. D. Allen, *Kafkas Harekâtı- 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966), 24; Kırcıoğlu, *Kars Tarihi* (İstanbul: 1953), s. 549; Yahya Okçu, *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi* (Ankara: Doğu Matbaası, 1949), ss. 112-114.

oluşuyordu. Bunlar, kadınları da dahil olmak üzere, hayatlarını, evlerini ve mallarını sonuna kadar savunmaya kararlıydılar. Bu insanlar, Ruslara gülerek kendilerine olan güvenlerini şu şekilde açığa vuruyorlardı: ‘Siz gök yüzündeki ay’ı Ahıska’nın câmisindeki hilâlden çok daha kolaylıkla sökebilirsiniz!’

Ruslar, 27 Ağustosta sabaha karşı ânî bir hücumla geçtiler. Şehir toprakları dövüldü. Çevredeki binalar ateşe verildi. Her tarafa yangın paçavraları atarak şehrin evlerini yakmaya başladılar. Genç ihtiyar şehir halkı büyük bir cesaretle savaştılar. Kadınlar canlı olarak Rusların eline geçmektense yanan binalara dalarak canlı canlı yanmayı tercih ediyorlardı. Bir câmide toplanan yüzlerce insan diri diri yakıldı. Rus askerleri bu kahramanca mücadeleyi sindiremiyor, ele geçirdikleri insanı çocuk dahi olsa acımasızca öldürüyorlardı.¹⁰

Gudoviç ve Tormazof’un mağlûbiyetlerinin hıncıyla Ahıska’ya saldıran Paskieviç, bir ay müddetle kendisine karşı kahramanca direnen şehri, evleri, câmileri ve insanlarıyla beraber bir gecede ateşe verdi. Bu hadise bir Türk askerî kaynağında şöyle tasvir edilmektedir:

Gece karanlığı çökünce şehirde yangın çıktı. Ruslar, bu yangının kimler tarafından çıkarıldığı bilinmemektedir, demektedirler. Harp Tarihi yazan General Kropatkin ve arkadaşları ise konuda aynen şöyle demektedirler: Başkumandan Paskieviç, yangından yararlanmak maksadıyla yangın alevlerinin mümkün olduğu kadar etrafa yayılması için gayret gösterilmesini emrediyordu. Şehir alevler içinde kalıyor, her sokakta yangın ve her haneye ayrı hücum olduğu hâlde, kale savunmacıları ve halkta mukavemet gücü kırılmıyordu. Her haneyi ele geçirmek için ayrı ayrı hücum etmek gerekiyordu, çünkü her bir hane ayrı bir kale gibiydi! Bir adım ilerlemek için Rus askerlerinin seller ile kan akıtması icap ediyordu! Ruslar, ancak akıttıkları hesapsız kanlar pahasına bir evi ele geçirebiliyorlardı. Ahıska erkeklerinin yiğitlik ve fedakârlığını tasvir etmek lâzım değildir. Ahıskalıların o esnada hiçbir yerde benzeri görülmemiş bir tarzda ateşe atılan kadınlarını hatırlamak hadisenin tasvirine kâfidir... Türk kadınları, ellerinde kılıç bulunduğu hâlde, Ruslar üzerine arslanlar gibi hamle ve hücum ederek muharebede sebat ediyorlardı. Çaresiz kalan gaziyeler ise diri olarak Ruslara teslim olmayı kabul etmeyip, esaret felâketine maruz kalmaktansa kendilerini diri diri yangın alevleri içine atıyorlardı. Alevlere gömülüp cesetlerini kül, ruhlarını Cenab-ı Hakk’a teslim ediyorlardı.”¹¹

Ahmet Muhtar Paşa, Rus Harp Tarihi’nde geçen bu ifadeleri naklettikten sonra şu satırları da ilâve etmektedir:

Bu beyanatın Rus kaleminden çıkmış olması, ayrıca dikkate değerdir. General Kropatkin ve arkadaşlarının bu elîm faciayı, bu müthiş vak’ayı hakikatten ayrılmaksızın bütün çıplaklığıyla yazmak suretiyle hakikate hizmetlerinden dolayı kendilerine ne kadar teşekkür edilse azdır. Bu yürük paralayan faciaya General Paskieviç’in emirlerinin sebebiyet verdiği, Rus yazarlar tarafından haber verilmeyle, adının her insaf ve merhamet sahibi tarafından ebediyen lanetle anılacağına şüphe yoktur.¹²

¹⁰ John F. Baddeley, Rusların Kafkasya’yı İstilası..., ss. 202-203.

¹¹ Bu satırları aktaran: Ahmet Muhtar Paşa, *1244-1245 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi* (İstanbul: 1928), ss. 228-229

¹² Ahmet Muhtar Paşa, *1244-1245 Türkiye-Rusya Seferi...*, ss. 228-229.

Böylece, birçok Rus generalini mağlûben geri çekilmek zorunda bırakan ve yüzyıllarca dokunulmazlığını sürdüren Ahıska, Rus kaynaklarının da teyit ettiği gibi, 28 Ağustos 1828 sabahı küller içinde Ruslara teslim oldu. Ruslar şehirde kadın-erkek binlerce insanı öldürdüler.¹³

Şehri işgal eden Ruslar, resmî binaları ve mahalleleri yağmaladılar. Kütüphanelerdeki kıymetli eserleri, Petersburg'daki imparatorluk kütüphanelerine taşıdılar. Bu kanlı savaşta Gürcüler ve Ermeniler de aktif olarak Rusların safında yer almaktaydı. Hatta Doğubayazıt Rusların eline geçince, Gürcü asıllı Rus kumandanı Çavçavadze, burada bir zamanlar Ahıskalı İshak Paşa tarafından yaptırılmış olan İshak Paşa Sarayı'nı ve bu sarayın kütüphanesini yağmaladı.¹⁴

1828 Osmanlı-Rus savaşlarında, Osmanlı tebaası Ermeniler, Rus kuvvetlerinin yanında, eski komşularına karşı savaşmışlardır. Şüphesiz bunun birinci sebebi, Rusların bölge halkından destek arayışlarıydı. Bu desteği verecek olan da Hıristiyan ahali, bilhassa Ermenilerdi. Nitekim Ruslar, tarih boyunca bu halkı, kendi emelleri uğrunda kullanmayı bilmiştir. Bu konuda Baddeley'in değerlendirmesi dikkat çekicidir:

Paskieviç, tamamen politik sebepler yüzünden Türkiye'de yaşayan Ermenilerin umut ve hırslarını en üst dereceye kadar cesaretlendirerek teşvik etti. Sonunda öyle bir durum ortaya çıktı ki, daha önceleri Türk komşuları ve yöneticileriyle uyum içinde bulunan bu insanlar, onlara karşı cephe aldılar. Türklere karşı yaptıklarından sonra onlardan korkan Ermeniler, kitleler hâlinde Ruslarla birlikte gitmek istiyorlardı. 1829 Edirne Antlaşması gereğince Rus ordusu geri çekilirken, 90.000 kadar Ermeni de onu izliyordu.¹⁵

Rus tarihleri, Paskieviç'in Kafkas seferini, zafer olarak yazıyor. Hâlbuki bu sefer, insanlık tarihinin en kanlı sayfalarındandır. Nitekim o sefere katılan ünlü Rus Şâiri Puşkin de bu kanaattedir.¹⁶

Ahıska, 1828 felâketinden sonra belini doğrultamamış, harabe hâlinde kurtulamamıştır. 1828'de 50.000 olan Ahıska şehrinin nüfusu, 1887'de 13.265'e düşmüştür.¹⁷ Bu tarihten itibaren şehir nüfusunun milliyeti de büyük ölçüde değişmiştir. 1908 yılındaki nüfusu 20.780'dir.¹⁸ Ahıska şehri, günümüzde harap bir kasaba görünümündedir.

Osmanlı'nın Çıldır Eyaleti merkezi olan ve medreseleriyle, ticarî hayatıyla ünlü Ahıska şehri, Rus istilâsından itibaren küçük bir kasaba hâline gelmiştir. Halkın bir kısmı Anadolu'ya göç etmiş, zamanla bölge tenhalaşmıştır.

Nitekim o devrin meşhur Erzurum Müftüsü Ardahanlı Ahmed Natıkî, tek kurşun atmadan teslim olan yerlerde bile Rus kıyıcılığını dile getiren mersiyesinde Paskieviç'in zalimliğine de işaret etmekte ve binlerce lanetle anmaktadır:

Rûz-i pençenbe olıcak girdiler şehre şirâr,

Paskeviç derler Reis'in adına, lanet hezar!

M. Fahrettin Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*, (İstanbul: Işıl Matbaası: 1955), s. 31.

¹³ Ahmed Muhtar Paşa, 1244-1245 Türkiye-Rusya Seferi..., s. 230.

¹⁴ John F. Baddeley, Rusların Kafkasya'yı İstilâsı..., s. 204.

¹⁵ John F. Baddeley, Rusların Kafkasya'yı İstilâsı..., ss. 221-222.

¹⁶ A. Sergeyeviç Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, çev. Z. Baştımar (İstanbul: Yaba Yayınları, 1961), ss. 22 vd.

¹⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*..., ss. 28-29.

¹⁸ Kavkazskiy Kalendarı, (Tiflis:1910), s. 190.

V. Ahıska'Da Zulmün İkinci Perdesi

3 Temmuz 1853 tarihinde Kırım Savaşı başladı. Rumeli ve Kafkas cephelerinde cereyan eden bu savaşta Ahıska yeni mücadelelere sahne oldu. Ahıska'da 1828 felâketini görmüş olan Ahıskalı Aziz Ağa, bu savaşta savaşıırken şehit oldu. Ruslar, Aziz Ağanın başını keserek duvara astılar ve vücudunun derisini yüzdüler.¹⁹

Şehir, Türk ve Rus kuvvetleri arasında el değiştirdiyse de sonunda Ruslar galip geldi. Şehri ele geçiren Ruslar, “Türklerin gelişine sevinip yardımda bulundunuz!” diyerek halkı katliâm ederek mallarını yağmaladılar. Ruslar, aynı sebeple, aynı vahşeti 1915 yılında Ardahan'da da gerçekleştireceklerdi.²⁰ Bu büyük katliam, tarihe “Ardahan Kırgını” olarak geçmiştir.

Ahıska ve çevresinin Çarlık Rusya'sı elinde geçen doksan yıllık hayatı, zulümlerle doludur. Halkın bir kısmı Türkiye'ye göç etmiştir. Esasen Rus yönetimi, bir taraftan baskı yaparken diğer taraftan da halkı göçe teşvik etmekteydi. Dinî kılıklı manzumeler yazdırarak cami önlerinde halka dağıtılıyordu. “Ne durursun hicret eyle” nakaratlı bu manzumelerde özetle şöyle denilmekteydi: Buralar kâfir eline geçti, artık buralarda duramayız, biz de kâfir oluruz, ileride torunlarımız bizi lânetle anarlar, mutlaka göç etmeliyiz. Bazı aydın kişiler ise bu esaretin bir gün sona ereceğine inanmaktaydılar.²¹

Rus işgalini gören ihtiyarların hikâyelerinden anlaşılıyor ki, Rus idaresi yıllarında Türk ahali adeta uyuşturulmuştur. Halkın eğitim hizmetlerine önem verilmiyor; köy mollalarının, sadece yüzünden Kur'an okumayı öğretmelerine müsaade ediliyordu. Kitap, gazete gibi iletişim araçlarından habersiz kalan halk, dünyada olup bitenleri, Sibiryaya sürgüne gidip gelenlerden öğreniyordu.

Çar hükûmeti, Müslüman halkı askere almıyor, onun yerine 40 manat para alıyordu. Silâh tutmasını ve askerlik mesleğini bilmeyen halk, sonraki yıllarda vuku bulan savaşlarda, bunun acısını çok çekmiştir. Çar idaresi, halktan az vergi alır, askere götürmez ve iyi davranır görünmüş; diğer yandan dinî ve etnik farklılıkları daima diri tutarak, bölge halkını birbirine düşman etmiştir. Günümüze kadar sürüp giden Türk-Ermeni, hatta Gürcü ve diğer kavimlerin sürtüşmelerine bakılırsa, Rusların iki yüz yıldan beri yürüttükleri faaliyet daha iyi anlaşılır.

¹⁹ Salih Hayri, *Hayr-Âbâd* adlı eserinde bu vahşeti manzum olarak şöyle hikâye etmektedir:

Zaten Ahıskalı bir pîr-i Aziz
Çeküp ihlâs ile tîğ-i ser-tîz
Arşa astı kılıç ol merd-i saîd
Ba'd-ezin kendisi oldukda şehid
Cesed-i pâkin edüp sad-pâre
Astular re'sini bir divare
Barbar olduğuna Rus'un acaba
Şek mi eder Avrupalılar hâlâ!

²⁰ M. Fahrettin Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi...*, ss. 63-70.

²¹ Bu esaret yıllarında (1904), millî duyguları uyanık halk şâiri Posoflu Zülâlî kurtuluş umudunu şöyle dile getiriyordu:

Biz, bu zulmetler içinden çıkarız bir gün olur;
Şarka, garba yıldırımlar çakarız bir gün olur!
Türk doğarız, Türk gezeriz, Türk yaşarız dünyada,
Devrilen Moskof elinden çıkarız bir gün olur.
Der Zülâlî, Volga, Tuna, Ceyhun, Araslar gibi,
Tuğyan eder, deryalara akarız bir gün olur.

Yunus Zeyrek, *Posoflu Zülâlî* (Ankara: 2004), s. 165.

VI. Üçüncü Perde: Aktörler/Failler Değişiyor Oyun Değişmiyor

1917 yılında Rusya'da Bolşevik İhtilâli sonucu Çarlık yıkıldı. Gürcistan'da Menşevik yönetim iş başına geldi. Felsefesi Gürcü şovenizmine dayanan bu yönetimin en açık icraatından biri, Türk ve Müslüman ahaliyi sindirmek ve göçe zorlamaktı.

Çarlığın yerini alan Bolşevik Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmayla Üç Sancak (Kars, Ardahan ve Batum), ana vatan Türkiye'ye kavuştu.²²

İhtilâl karmaşasından yararlanan Türk askeri Ahıska'ya geldi ve halk tarafından büyük bir sevinçle karşılandı. 1829'da Edirne Muahedesi'yle Rusya'ya bırakılan bu bölgenin Türk ahali, hiçbir surette Rus idaresine ısınmamış, Türk ordusunun gelişine umut destanları söylemişti. Ahıska ve Ahılkelek nahiyeleri halkı, yaptıkları toplantılarda delegeler seçerek Batum Konferansı'na gönderdiler. Bu delegeler, aldıkları toplu bir kararla, Sovyetlerin ilân ettikleri oto-determinasyon hakkından istifadeyle, Türkiye'ye katılmak istediklerini bildirdiler (1918). Gürcistan içinde kalmaları durumunda din, dil ve kültürlerini kaybedeceklerini ve Gürcü baskısına maruz kalacaklarını düşünüyorlardı.²³

Ahıskalıların dileği kabul edildi ve Batum Konferansı'nda Türk Hey'etinin Başkanı Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey, buraların Türkiye'ye bağlandığını, Kafkas Cumhuriyeti murahhaslarına bildirdi. Gürcü delegeleri de bu kararı kabul ettiler.²⁴ 4 Haziranda yapılan Batum Antlaşması'yla, Gürcistan hükûmeti, Ahıska ve Ahılkelek'i Türkiye'ye bıraktı.²⁵ Fakat Ahıskalıların bu sevinci uzun sürmedi. 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi, Türk kuvvetlerinin Ahıska'dan çıkmasını emrediyordu.

9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, Gürcü hükûmetinin, buradaki halka iyi davranacağını düşünerek geri çekilme kararının uygulanmasını istedi. 5 Aralık 1918'de Ahıska ve çevresi, Gürcistan hükûmet kuvvetleri tarafından işgal edildi.

1919 yılında, Ahıska ve çevresinde Gürcü baskısı, halkın sabrını taşırdı ve isyan noktasına getirdi. Zira birçok masum insan tutuklanıyor, bunların ailelerine işkence ediliyor, hatta halkın namusuna musallat oluyorlardı. Bu duruma tahammül edemeyen yerli ahali, mahallî önderler idaresinde organize olarak Gürcü kuvvetleriyle çarpışmaya başladı. Yani bir tarafta sivil halk diğer tarafta nizamî ordu vardı. Ahıskalılar bu çatışmalarda başarılı olduysa da, Kars Millî Şura hükûmetini dağıtarak üyelerini Malta'ya süren İngilizler, Gürcülere yardım ederek Ardahan'a kadar bölgeyi onlara işgal ettirdiler.²⁶

İngilizlerin himayesinde, Gürcü ve Ermeni işgali başladı. Gürcüler, katliâm, talan, yağma, yangınla her yerde zulüm ve vahşete başladılar. Posof'ta yirmi beş köyün, zahire, ev eşyasıyla

²² Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, "Üç Sancak: Kars Batum Ardahan," *Türk Yurdu dergisi*, Mart 1970, ss. 25-28.

²³ Arif Yunusoy, *Mesketya Türkleri-İki Defa Sürülen Halk* (Bakı: Zaman, 2000), s. 56.

²⁴ Dr. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990), ss. 474-475.

²⁵ Dr. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s.475; Nâsır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, (Ankara: Gnkur. Basımevi, 1996), ss. 26-27.

²⁶ Hüsamettin, Tuğaç, *Türk İstiklâl Harbi-III. Cilt/Doğu Cephesi* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965), s. 76.

kedisine ve tavuğuna varıncaya kadar yağmaladılar. Bu arada Ahıska'da yedi, Posof'ta da dört câmiyi ateşe verdiler.²⁷

Kars Vilâyeti Ahali-i İslâmiyesi adına 25 Eylül 1919 tarihinde Milletvekili Bekir (*Sıtkı Kubatoğlu*) Beyin Amerikan hey'etine verdiği raporda, Ardahan ve Ahıska'daki Gürcü zulmü şöyle ifade edilmiştir:

Mütarekeden sonra Ardahan ve Ahıska mıntıklarını Gürcüler işgal ettiler. Bu işgali müteakip Gürcüler de İslâmları imha ederek ekseriyet temin etmek gayretine düştüler. Bu suretle birçok İslâm kanı akıttılar. Binlerce mâsum kadın, çocuk ve mâlüllere tecavüz ettiler.²⁸

Nihayet 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'yla Kars, Ardahan ve Artvin ana vatana kavuştu; Ahıska ve Batum, Sovyet Gürcistan'ına bırakıldı.

VII. Yeni Rejim, Yeni Zulüm

Rusya'da kurulan totaliter rejim, insan hak ve hürriyetlerine kelepçe vurmuştu. Ahıskalılar, Çarlıktan kurtulmuş, Bolşeviklerin eline düşmüştü. Onların kim oldukları, dili, kültürü ve kimliği tanınmıyordu. Bir taraftan Gürcü oldukları propagandası yapılırken diğer taraftan onların Azerî olduğuna karar veriliyor ve köy okullarında ders vermek üzere Azerbaycan'dan öğretmenler getiriliyordu.

Ne yazık ki Ahıskalı bir aydın olan Ömer Faik de bu yeni rejimin öncülerinden biri kesilmişti. Tiflis İnkılâp Komitesi'ne bağlı olarak, 1 Ağustos 1921 tarihinde, Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Müslüman Ahali Şurası kuruldu. Üç kişiden meydana gelen bu şuranın başkanı Ömer Faik'ti.²⁹

Ömer Faik, kendisine verilen geniş yetkilerle, Müslüman ahalinin yaşadığı Ahıska, Ahılkelek, Acaristan ve Borçalı'yı karış karış gezdi. Halkı dinledi. Halkın yönetimden memnun olmadığını gördü. Buralarda Müslümanların yaşadığı, hesaba katılmıyordu. Mahallî yönetimler, tamamen Rus, Gürcü ve Ermenilerin elindeydi. Türkler tutuklanıyor, evleri aranıyor, malları müsadere ediliyordu. Bu hayatın çekilmez hâl aldığını gören halk, Türkiye'ye göçe başlamıştı. Bu göç, düzenli bir göç olmayıp, malını mülkünü, dost akrabasını terk ederek canını kurtarmak için kaçmaktan ibaretti.

Ömer Faik, halkın, eski Menşevik rejimiyle yeni Sovyet münasebetleri arasında bir fark olmadığını anladı. O, halkın içinde bulunduğu bu olumsuz şartları bir mektupla, İnkılâp Komitesi Başkanı Maharadze'ye bildirdi.

Kızıl askerlerin halka yaptığı zulümler de çekilmez hâl almıştı. Onlar, kendilerini düşman ülkesindeymiş gibi görüyor, halka da öyle davranıyorlardı. Meselâ bir asker, kendisine ikinci defa süt vermek istemeyen bir köylüyü kurşunluyor; bir başkası, kendisine süt bulup getirmeyen köylü kadını tahkir ediyor; diğeri, Ramazan ayında câmiyi kilitleyerek imamın ezan okumasına mani oluyor; bir başkası, tek odalı evde yaşayan beş altı kişilik bir ailenin evinde kalmak istiyor ve bütün bunlar hakaretlerle icra ediliyordu. Kızıl askerlerin kendileri

²⁷ Osman Server Atabek, "Ahıska Posof Ardahan Bölgesinde Gürcülerle Mücadele", *Yeniğün Gazetesi*, 3 Aralık 1919, 7 Ocak 1920.

²⁸ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1960), s. 309.

²⁹ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Ne'manzade* (Bakı: Gençlik, 1992), s. 153.

halkın sırtından geçindikleri gibi atları da tarlaları, bağları, bahçeleri tahrip ediyordu. Bu askerler uyarıldıklarında da çok kaba hareketlerle karşılık veriyorlardı.

İlçelerdeki İnkılâp Komitesi büroları, gayrimüslimlerin bilhassa Ermenilerin elinde bulunuyordu. Bu Ermenilerin halka yapmadığı eziyet yoktu. Ömer Faik, bütün bunları hükûmete ve ordu kumandanlarına bildiriyor, fakat bir sonuç alamıyordu. O günlerde bir köylü, Ömer Faik'e şu soruyu yöneltmişti: "Zahmet olmazsa bizi götürün görelim, şu anda bizim Ahıska'daki hükûmet, Bolşevik hükûmeti midir, Ermeni hükûmeti midir?"³⁰

Çarlık Rusya'sının millî siyasette, özellikle Müslüman Türklerle münasebette başaramadıklarını, Bolşevikler gerçekleştirdiler. Henüz XIX. yüzyıl ortalarında Rus şovenizminin ideologlarından biri olan N. İlminski (1822-1897), en doğru yolun, Türkleri Rusya İmparatorluğu'nun sınırları dışına çıkarmak olduğunu yazmıştı. Bu mümkün olmayınca, onları manevî açıdan ezmeyi, onlara Rusların daha üstün olduğu fikrini aşılmasını önermişti.³¹

Ahıska Türklerine karşı, Ruslar gibi utanç verici siyasî plânı, Gürcü şovenistleri daha büyük başarıyla uygulamaya başladılar. İlk önce onların Türkiye ile her türlü manevî-kültürel ilişkileri kesildi. Demirperde arkasında kalan Ahıska Türkleri, iki kat mezâlimi gündelik hayatlarında ve manevî dünyalarında yaşadılar. Onlar şimdi hem Rus, hem de Gürcü mezâlimi ile karşı karşıyaydılar.³²

Sovyetler Birliği zamanında Türk kelimesinin unutturulması çabaları daha 1924 yılında kuvvetle hissedilmekteydi. Stalin, Ahıska Türklerinin önde gelen liderlerinden biri olan Ömer Faik Bey'e milliyetini değiştirmesini teklif etmişti. Böylece kendi halkına örnek olabileceğini söylemişti. 1927 yılında Ahıska'da kolhozlar kurulmaya başlandı. Bundan sonra önde gelen aydınlar, türlü türlü düzme suçlarla tutuklanıp ya öldürülüyor yahut da sürülüyordu.

1930'lu yıllar, aydın ve din adamlarının sistemli şekilde yok edildiği yıllardır. Bunlara yakıştırılan en büyük suç Kemalistlik, Türkçülük ve Türkiye taraftarlığıydı. Bu yıllar aynı zamanda Gürcü şovenizminin azgınlaştığı bir zamandı. Birçok Türkün soyadı Gürcüceye çevrilmişti: meselâ Paşaoğlu, *Paşaladze*; Alioğlu, *Alidze*; Dadaşoğlu, *Dadaşidze*; Zeyneloğlu, *Zenişvili* gibi. Hâlâ buna benzer soyadı taşıyan Ahıskalılar var.

1926 yılında yapılan nüfus sayımında, Ahıska ahalisi, Türk kimliği ile 137. 921 kadardı. Okullarda tedrisat Türkçe idi. 1935-36 öğrenim yılında okul dili Azerbaycan Türkçesine çevrildi ve bu ahaliye Türk yerine Azerî kimliği verildi.³³ Azerî lehçesinde önce Arap, sonra Latin ve ardından da Kiril alfabeleriyle okutulmaya başlandı. 1940'tan itibaren de okullara Gürcü dili ve alfabesi getirildi. Bu yıllarda halka komünizm propagandası yapmak maksadıyla Azerî Türkçesiyle mahallî gazeteler de yayınlanmaya başlandı.³⁴

Sovyetler Birliği'nin Gürcü kökenli diktatörü Stalin hakkında yazılan birçok kitap ve makalede zalim sıfatıyla öne çıkmıştır. Bir kitapta ondan şöyle bahsedilmektedir:

³⁰Şamil Gurbanov, Ömer Faig...,ss. 152-164.

³¹ Prof. Dr. Vilâyet Muhtaroglu, "Bir Türk Boyunun Yüreklere Yakan Göç Destanı" *Türk Yurdu* (Aralık: 1993).

³² Prof. Dr. Vilâyet Muhtaroglu, "Bir Türk Boyunun..."

³³ Ann Sheehy, "The Crimean Tatars, Volga Germans and Meskhetians", MRG, Rep. No. 6, *The Sunday Times*, (London: 1973).

³⁴ Razim Memmedli, *Gürcistan'da Neşrolunan Azerbaycan Dilli Metbuat*, (Bakı: 1995).

Stalin'in kurbanlarının toplam sayısı hiçbir zaman öğrenilmeyecek, ama yine de bu sayının yirmi milyondan az olmadığı, hatta belki de kırk milyona kadar çıkabileceği rahatlıkla söylenebilir. Korkunç Terör (1968) adlı kitabında İngiliz tarihçi Robert Conquest en iyi ve eksiksiz tahminleri derlemiş, çok dikkatli hesaplar yapmış ve burada sözü edilen rakamların tavanına çok yaklaşmıştır. Sonuçta Stalin'in istatistikî olarak Hitler'i bile gölgede bırakarak, insanlık tarihinin en kanlı kitle katili olduğu söylenebilir.³⁵

1937 yılı, Stalin zulmünün doruğa çıktığı bir tarihtir. Bu tarihte Ahıska'da yaşanan insanlık dışı uygulamalardan bahseden Prof. Gurbanov şunları yazmaktadır:

Aydınların çoğu tutuklandı ve idam edildi. Sovyetler Birliği Dahilî İşler Komiserliğinin Özel Soruşturma Bölümü Başkanı B. Kabulov (1953'te Beriya ile birlikte idam edilmiştir), o zaman Ahıska'da Milis Reisi idi. Cellâtlığın ilk mektebini, ilk tecrübesini burada denemiş bu alçağın, kendine mahsus vahşilik usûlü vardı. Bu usûlün ilk darbelerini, Ahıska Türlerinin başında sınamıştır. B. Kabulov, ihtiyar ve hasta Ömer Faik'e kendi odasında o kadar dehşetli işkenceler vermiştir ki, ünlü yazar, kendine geldiğinde, sandalyenin üstündeki bardağı parçalayıp damarlarını kesmiş ve: 'Senin gibi alçağın elinde ölmektense, kendimi öldürürüm!' demiştir.³⁶

VIII. Ahıska'Da Zulmün Son Perdesi: Sürgün

II. Dünya Savaşı yıllarına kadar Ahıska Türkleri askere alınmamaktaydı. Savaş başlayınca eli silâh tutan 40.000 genç, Almanlarla savaşmak üzere silâh altına alınıp cepheye gönderildi. Geride kalanları da kız, gelin ve yaşlılar dahil, Ahıska-Borcom demiryolu inşaatında çalıştırıldılar. Bu hat, 1944 Ekiminde tamamlandı. Hat boyunca ardı arkası kesilmeyen yük ve hayvan vagonları görünmeye başlandı. Kimse buna bir anlam veremiyordu. Demek ki, Ahıskalılar, sürgün trenlerinin geleceği demiryolunu, kendi elleriyle yapmışlardı. İnsanlık tarihinin en kirli sayfalarından bir tanesini teşkil eden bu sürgün olayının belgeleri, yıllar sonra ortaya çıkacaktı.

Tamamen gizli damgalı, 31 Temmuz 1944 tarih, 6279 sayı ve Başkan Stalin imzalı Devlet Savunma Komitesi Kararı'nın ilk cümlesi: "Gürcistan SSC devlet sınırını korumak üzere gereken şartların sağlanması için aşağıdaki kararları almıştır." şeklindedir. Bu kararların ilk birkaçı sırasıyla şöyledir:

1. Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin sınır şeridindeki Ahıska, Adigön, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka ilçeleriyle Acaristan Özerk Cumhuriyeti'nden *Türk, Kürt, Hemşin* olmak üzere toplam 86.000 kişiden meydana gelen 16.700 hanelik nüfusun, 40.000'i Kazakistan'a, 30.000'i Özbekistan'a ve 16.000'i de Kırgızistan'a tahliye edilsin. Tahliye, SSCB Halk İçişleri Komiserliğince gerçekleştirilsin. SSCB Halk İçişleri Komiseri Yoldaş Beriya, tahliye işini 1944 yılı Kasım ayında gerçekleştirsin.

2. Gürcistan SSC sınırı bölgesinden tahliye edilen göçmenlere bütün değerli şahsî eşyalarını, paralarını, ev eşyalarını, giyecek, ayakkabı, kap kacak, mobilya vb. ile aile başına azami 1000 kg olmak şartıyla yiyecek almalarına izin verilsin.

³⁵ Zbigniew Brzezinski, *Büyük Çöküş*, çev. G. Keskil ve G. Pakkan (Ankara: 1992), s. 23.

³⁶ Şamil Gurbanov, *Mesheti Türkleri, Diderginler kitabı*, (Bakı: Gençlik, 1990), s. 198.

3. Sınır şeridinden tahliye edilen göçmenlerin beraberlerinde almayacakları tarım ürünleri, ev hayvanları, tarım aletleri ve diğer gayri menkullerin teslim alınması için SSCB Halk Et ve Süt Sanayi Komiserliği, SSCB Halk Tedarik Komiserliği, Gürcistan SSC Halk Toprak Mahsulleri Komiserliği ve Halk Maliye Komiserliğinin iştirakiyle Gürcistan SSC Halk Komiserleri Şurası Başkan Yardımcısı Yoldaş Xoşdariya başkanlığında bir komisyon kurulsun. Bu komisyon, tahliye edilenlerin bırakacakları mal ve diğer eşyaların tamamını teslim alsın, bıraktıkları tarım ürünleri, hububat, kuş, ev hayvanları ve meyve bahçeleri karşılığında göçmenlere her hane için ayrı olmak üzere takas makbuzu versin. Makbuzda bahçelerin tahmini değeri gösterilsin. Teslim alma işleri şöyle yapılsın: Atları SSCB Halk Tarım Komiserliği; diğer hayvanları ve kuşları SSCB Halk Et ve Süt Sanayi Komiserliği; tarım ürünleri ve hububatı SSCB Halk Tedarik Komiserliği makamları; geri kalan bütün emlak ve meyve bahçelerini ise Gürcistan SSC Halk Komiserleri Şurasının kararıyla mahallî makamlar teslim alsınlar.

4. Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Komünist Partileri Merkez Komiteleri ve Halk Komiserleri Şuraları ile bu cumhuriyetlerin Halk İçişleri Komiserlikleri, gelecek göçmenlerin kabulü, ikameti ve devamlı iskân ve istihdamlarıyla ilgili gerekli tedbirleri alsınlar.

5. Göçmenlerin Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'a taşınmaları için Halk Nakliye Komiserliği gereken katarları temin etmek ve SSCB Halk İçişleri Komiserliğinin emri üzerine istasyonlara zamanında sevk etmekle görevlendirilsin. Göçmenlerin cumhuriyet sınırları içinde taşınması Gürcistan SSC Halk Komiserleri Şurası'nın isteği ile gerçekleştirilsin.

Bu kararlar üzerine bölge ahalisi, bir kış gecesi ölüm yolculuğuna çıkarılmıştır.

"Devlet Savunma Komitesi" onların boşalttığı bölgeye yerleştirilecekleri de tespit etmiştir. Söz konusu kararnamenin 11. maddesi şöyledir:

Gürcistan Halk Komiserleri Şurasına, adları birinci paragrafta geçen sınır ilçelerine toplam nüfusları azami 32.000 kişi olmak kaydıyla Gürcistan'ın toprak sıkıntısı bulunan diğer bölgelerinden 7.000 haneyi iskân etme müsaadesi verilsin. Bunların adı geçen bölgeye iskânı, gerek yekpare çiftlik (kolhozlar), gerekse münferit haneler olarak gerçekleştirilsin. Sınır şeridindeki iskân yerleri Halk İçişleri Komiserliği Sınır Kuvvetleri Gürcistan Bölge Komutanlığı ile mutabakat halinde tespit edilsin.

Komite, buraya getirilecek Gürcü ahalinin zaruri ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağını da tespit etmiştir. Söz konusu kararnamenin 12. maddesinde şöyle denilmektedir:

Söz konusu sınır bölgesine iskân edilecek halkın geçim ve yerleşme problemlerini halletmek için Gürcistan hükûmeti, sınır bölgelerinde yeniden kurulan kolhozlara, buralardan tahliye edilmiş olan nüfusa ait kamu ve ferdi yapıları tamamen karşılıksız olarak devretmek, eski halktan geriye kalan tarım aletlerini beş yıl vadeli kredi şeklinde yeni getirilen hanelere teslim etmek; bölgeye iskân edilen çiftçilere sınır bölgesi için uygun görülmüş miktarlarda arsalar dağıtmak; buradan tahliye edilmiş nüfustan kalan kamu ve hususî bahçe ve bağları yedi yıl vadeli kredi şeklinde yeni gelenlere devretmek; bu bölgeye iskân edilen nüfusu 1945 yılında her türlü vergilerden muaf tutmak; iskân edilenlere Gürcistan hükûmeti imkân ve fonları çerçevesinde ev hayvanları vermek; boşaltılan bölgeye yeni iskân edilecekleri parasız

nakletmek. Taşınma masrafları Gürcistan hükûmetine özel olarak ayrılmış paralarla karşılanacaktır.³⁷

Bir gece vakti, köyler askerle kuşatıldı. Kapılar dövüldü. Kapılarını açan masum insanlara: “Türkiye sınırından Alman ordularının gelme ihtimali var. Sizin güvenliğinizi sağlamak için, buralardan içerilere doğru götürülmeniz gerekiyor. Hemen hazırlanın; iki saat sonra yola çıkıyorsunuz!” denildi. Birkaç saat içinde, küfür, tüfek ve dipçiklerle kamyonlara dolduruldu. Kamyonlarla demiryolu boylarına getirilen ahali açık vagonlara yüklendi. Böylece haftalarca sürececek bir ölüm yolculuğu başladı. Gidecekleri yerlerde yıllarca sürececek akıl almaz zorba yönetime mahkûm edildiler.

Diğer taraftan Devlet Savunma Komitesi Kararı'nın 11. Maddesiyle, halkı sürülen bölgeye 32.000 Gürcü'nün iskân edilmesi emredilmektedir. 12. Maddede, sürgün halkın bütün mal varlığının, buralara iskân edilecek halka verilmesi, bunların vergiden muaf tutulması, taşınma giderlerinin devlet tarafından karşılanması ve iskânın hemen gerçekleştirilmesi emredilmektedir.

Stalin'in emirlerini harfiyen yerine getirerek tahliyeyi gerçekleştiren İçişleri Bakanı L. Beriyanın yalan ve iftirayla karışık 28 Kasım 1944 tarihli raporu şöyledir:

Devlet Savunma Komitesi'nin kararı gereğince İçişleri Komiserliği, Türklerin, Kürtlerin ve Hemşenlilerin Gürcistan'ın sınır bölgesinden tahliye işlemleri tamamlanmıştır.

Türkiye'nin sınıra yakın kısmındaki nüfusla akrabalık bağları bulunan söz konusu halkın önemli bir çoğunluğu kaçakçılık yapmakta olup muhaceret eğilimi gösteriyor ve Türkiye istihbarat makamları için casusluk ve çete grupları oluşturma kaynağı teşkil ediyordu.

Tahliye işlemlerine hazırlık tedbirleri bu yılın 20 Eylül gününden 15 Kasım gününe kadar alınmıştır. Nitekim tahliyeye tâbi tutulan kişilerin sınırı geçmesini önlemek için Türkiye ile devlet sınırimızın korunma ve gözetimi azami şekilde takviye edilerek kuvvetlendirilmiştir. Adigön, Aspinza, Ahıska, Ahılkelek ve Bogdanovka ilçelerinde tahliye işlemleri 15-18 Kasım; Acaristan Özerk Cumhuriyeti'nde ise 25-26 Kasım günlerinde gerçekleştirilmiştir. Toplam 91.095 kişi tahliye edilmiştir.

Tahliye edilenleri taşıyan katarlar hareket hâlinde olup Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'daki yeni iskân yerlerine doğru yol almaktadırlar. Tahliye işlemleri düzenli ve olaysız bir şekilde tamamlanmıştır.

Adı geçen sınır ilçelerinde Gürcistan'ın toprak sıkıntısı çekilen bölgelerinden 7.000 köylü hanesi iskân edilecektir.

Ayrıca, SSCB Halk İçişleri Komiserliği, Gürcistan SSC ile Türkiye sınırındaki bölgede hudut güvenliğini artırmak için özel tedbirler almaktadır.”³⁸

Bir kaynak, Beriyanın hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “Kızıl Rus İmparatorluğu'nun kızıl çarı ve ikinci Müthiş İvan'ı Stalin'in kapı kullarından ve emirberlerinden olan Beriyanın efendisinin ölümüyle, mevcudiyetine lüzum kalmamıştır.”³⁹

³⁷ Yunus Zeyrek, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri* (Ankara: Pozitif Matbaası, 2001), ss. 53-56.

³⁸ Yunus Zeyrek, *Ahıska Bölgesi...*, ss. 57-58.

Ahıska Türklerinin sürgünü yıllarca gizli tutuldu. Batılı gözlemciler, ilk bilgi kaynağının MWD kaçağı Binbaşı Burlizky olduğunu; onun Balkarlar hariç bütün sürgünlerde aktif görev aldığını yazıyorlar. Kruşçov'un açıklamalarından önce, sadece böyle kaynaklardan bilgi alınabildiği belirtilmektedir. Yirmi beş yıla yakın bir zaman boyunca saklanan bu sürgün, haritacıları da yanıltmış olmalı ki, savaş sonrası haritalarında bile buralar, hâlâ Türklerle meskûn bölgeler olarak gösteriliyordu.⁴⁰

IX. Sürgünün Sebep Ve Sonuçları

Evvelâ, zihinleri meşgul eden soru şudur: Stalin Ahıska Türklerini niçin sürmüştü? Bazı yerlerde Ahıskalıların savaş zamanı Almanlara yardım ettiklerinden dolayı sürüldükleri yazılmaktadır. Bu tamamen yanlıştır. Aksine, o zamanki Sovyet rejimi, sebep olarak bu yörenin insanlarını Alman ilerleyişinin tehdidinde maruz kalmaktan kurtarmayı öne sürmüştü! Yani bu hareketi, cezalandırma değil de, gelecek düşmandan koruma olarak takdim etmişlerdi.

Bir batılı gözlemci sürgünü değerlendirirken diyor ki: 15 Kasım 1944 tarihinde bölge halkı, buraların düşman (Alman) eline geçebileceği bahane edilerek evlerinden çıkarıldı. Aslında yıkımın eşiğinde olan Alman ordusunun buralara gelmesi mümkün değildi. Asıl sebep siyasi ve stratejiktir. Nitekim bu olaydan bir yıl sonra Sovyetler Birliği, iki Gürcü profesör tarafından kaleme alınan “Türkiye’den Haklı Taleplerimiz” başlıklı bir yazıyla Türkiye’nin kuzeydoğu illerini istedi.⁴¹

15 Kasım 1944’te Almanlar ricat ediyorlardı. Üstelik Ahıskalılar, diğer bazı Sovyet halkları gibi, Almanlarla iş birliği yapmakla, hatta Almanlara sempati duymakla da suçlanmamışlardı. Kaldı ki, düşmanla iş birliği yapmakla suçlanan ve sürülen halklar, gittikleri yerlerde özel kontrollü iskâna tâbi tutuluyorlardı. Ahıska Türkleri ise, sürüldükten altı ay sonra bu rejimle yönetilmeye başlandılar. Yani bunlara nasıl muamele yapılacağına altı ayda karar verilebilmişti! Bu da onların hangi suçla sürüldüklerinin izahını zorlaştırıyor.

Kendisi de bir Gürcü olan Stalin, kafasına koyduğu Kars ve Ardahan’ı Gürcistan’a ilhak etmek için bir hazırlık maksadıyla bu sürgünü gerçekleştirmiştir. Batılı gözlemciler de bu kanaattedir: “Onların sürgün sebebi, Sovyetlerin, Türkiye üzerine yapmayı düşündüğü bir saldırıda, stratejik önemi olan bu bölgeyi Türk unsurundan temizleme maksadıydı.”⁴²

1958’e kadar sürgün Ahıskalılarla ilgili bütün haberlere çok sistemli bir şekilde sansür uygulandı. Savaş yıllarında, sanki burada hiçbir şey olmamıştı; bir yörenin halkı öz yurdundan sökülüp atılmamıştı. Büyük Sovyet Ansiklopedilerinde bile bu halk olumsuz bir üslûpla geçiştirilmiştir. Hâlbuki bu ansiklopedinin ilk baskısında, Sa-Atabago (Ahıska) hakkında bilgi verilirken, “Dilleri Oğuz grubuna bağlı Anadolu Türkçesidir. Halkı Türk’tür. Bölge halkının sempatisi de Türklerden yanadır.” denilmektedir.⁴³

Robert Conquest diyor ki,

³⁹M. B. Mehmetzade, *Beria Kafkasya İçin Ne Yaptı?*, Birleşik Kafkasya (München: Ekim 1953).

⁴⁰R. Conquest, *Stalins Völker Mord (The Nation Killers)* (Wien, 1974), ss. 51, 109.

⁴¹R. Conquest, *Stalins Völker Mord...*, s. 50.

⁴²Elizabeth Fuller, “Georgian Moslems Deported by Stalins Permitted to Return”, *RL Program Sup.* (Munich: Jan. 14 1986).

⁴³R. Conquest, *Stalins Völker Mord...*, s. 50.

200.000 kişilik bir Türk nüfusu yurtlarından topyekûn sürülüyor ve bu olay 1968'e kadar Batı dünyasında duyulmuyor. Sanki İzlanda veyahut da Swaziland, yahut Kuveyt veya Alaska'nın bütün nüfusu iz bırakmadan ortadan kayboluveriyor. Koca bir halk, yaşadıkları sınır boyundaki yurtlarından sürülüp binlerce mil ötelede sıkı bir polis rejimi altında yaşamaya mahkûm ediliyor. Çok büyük kayıplara sebep olan bir operasyon! Dahası çeyrek asır boyunca, gelip geçen Sovyet liderleri tarafından titizlikle gizli tutulabiliyor!⁴⁴

1975'te bu konuda çok uzun bir inceleme yazısı kaleme alan Wimbush ve Wixman'ın değerlendirmeleri şöyledir:

1956-57'de diğer sürgün halklar düşmanla iş birliği yapmaktan berat ettirilirken, Ahıskalılardan hiç söz bile edilmedi! Zaten önceden de o şekilde fişlenmemişlerdi. Hain ilân edilen halklara, vatanlarına dönme izni verilmesi düşünülürken, böyle bir suçları olmadan sürülen bu insanlar, hiç hesaba kitaba alınmıyordu. Eğer böyleyse Ahıskalılar korkunç bir trajedinin kurbanı olmuşlardır.⁴⁵

Sürgün yollarında binlerce insan açlık, soğuk ve hastalıktan öldü. Ölenler, istasyonlarda askerler tarafından alınarak araziye atıldı. Bütün bunlar, sürgün ahalinin gözleri önünde cereyan etti.

Ahıska Türklerinin mal ve emlâki Gürcü ve Ermeniler tarafından yağmalandı. Bu sürgün, Gürcülerin, öncelikle Ahıska topraklarını arındırma hareketidir.

Hiçbir suç isnat edilmeden sürgün edilen Ahıska Türklüğü, çok büyük acılar yaşadı. Özbekistan, Kazakistan ve başka yerlere ulaştıktan altı ay sonra NKVD'nin sıkı kontrolü altında yaşamaya başladılar. Bu rejim 12 sene devam etti. 1956 yılına kadar hiçbir Ahıskalı oturduğu köyü terk edemez, akrabasını görmek için komşu köye gidemezdi. Sürgün yerlerinde açlık ve soğuktan 30-50.000 kişi öldü.⁴⁶

İkinci Dünya Savaşı'na katılmış, Sovyetler Birliği kahramanı unvanı almış kişilere bile müsamaha edilmedi. Yurtlarına dönüş izni verilmedi. Onlar da sürgüne gönderildi.

Cephelerden çok uzaklarda olan Ahıska, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru, bu savaştan ağır nasibini aldı. Rus-Alman savaşına yaklaşık 40.000 asker gönderen Ahıska'da ziraî işlerde çalışacak erkek kalmamıştı.⁴⁷ Sovyetler Birliği uğruna savaşan Ahıska Türklerinin 25.000 kadarı savaşta öldü.⁴⁸

Savaştan dönenlere gelince, gaziler, köylerine döndüklerinde kimseyi bulamadılar. Boş evler, kimsesiz sokaklar, başıboş köpekler, yabanileşmiş kedilerle karşılaştılar. Onlar vatan için savaşırken, ana yurtları Ahıska'da, köylerinde bıraktıkları anneleri, babaları, çocukları, kadınları sürgün edilmişti. Artık vatan yoktu. Bu defa onlar, aylarca yakınlarını aramak

⁴⁴ R. Conquest, "Russia's Meskhetians-A Lost People", *The Times*, August 5, 1970 (Türkçesi: E. Özbilgen, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Ekim 1987).

⁴⁵ Wimbush-Wixman, "The Meskhetian Turks: A New Voice in Soviet Central Asia", *Canadian Slavonic Papers* Vol. XVII, 293, 1975 (Türkçesi: E. Özbilgen, *Sovyet Orta Asyasında Yeni Bir Seda: Mesketya Türkleri, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Ağustos 1987).

⁴⁶ Ann Sheehy, *The Crimean Tatars, Volga Germans and Meskhetians...*; Annette Bohr, *Violence Erupts Between Uzbeks and Meskhetians*, RL PRD, Munich, 6 June 1989; *The Economist*, 17 Haziran 1989.

⁴⁷ Şamil Gurbanov, *Mesheti Türkleri*, Diderginler, s. 198 (*Trud gazetesi*, 8 Eylül 1988'den).

⁴⁸ Şamil Gurbanov, *Mesheti Türkleri...İzvestiya*, 9 Mayıs 1989'dan.

zorunda kalacaklardı. Ahıska'nın bütün Türk nüfusu Orta Asya'da şehir şehir, köy köy dolaşarak akrabalarını arıyorlardı. Bu çile yıllarca sürdü.

X. Vatana Dönmenin Yolu: Aşını İnkâr Mı?

1953'te Stalin'in ölümünden sonra Sovyetler Birliği'nde kısmî bir rahatlama hissedildi. KP'nin XX. Kongresi'nden sonra Stalin'in sürgün ettiği Karaçay, Balkar, Çeçen, İnguş ve Kalmuk gibi Kafkasya halkları ana yurtlarına dönme izni aldılar. Ama Kırım Türkleri ile Ahıska Türklerine dönüş izni çıkmadı. Üstelik bunların eski vatanlarını ziyaret etmeleri de yasaklandı.

31 Ekim 1956'da Yüksek Sovyet, onları gizli polis teşkilâtının kontrolünde devam eden sıkı rejim şartlarından kurtardı. Fakat yurda dönüş izni vermedi. Ellerinden alınan malları da iade edilmedi.

SSCB-Yüksek Prezidyumu'nun 28 Nisan 1956 ve 31 Ekim 1957 tarihli kanununun 2. Maddesine göre çıkarılan kararname şu beyanları ihtiva ediyordu:

Eskiden Sovyet Gürcistanı, Acaristan, Ahıska, Ahılkelek, Adigön, Azpinza ve Bogdanovka bölgelerinde yaşayan Türkler, çalışma, dolaşma hürriyetleri, bütün Sovyetlerde yaşama hakları bakımından diğer Sovyet vatandaşları ile aynı haklara sahiptirler. Siyasî hayatta görev alabilirler, devletin parti ve sendikalarına üye olabilirler, başarıları ölçüsünde ödüllendirilirler.

Bu kararnameyi yorumlayan Conquest diyor ki, "Kararnameye göre bu insanlar bütün haklardan faydalanabilirler; ancak devamlı şekilde vatanlarından dışarıda yaşadıkları, göçmen oldukları için bu hakları kullanamazlar!"⁴⁹

Ahıska Türklerinin sürgünü konusunda -açıkça olmasa da- yapılan ilk açıklama, SSCB Yüksek Prezidyumu'nun 30 Mayıs 1968 tarihli kararnamesidir. Bu kararnameyle Stalin'in cinayetlerinden biri daha su yüzüne çıkmış oluyordu. Bu da garip bir belgedir. Zira bu kararnamede, devletin kusurundan hiç bahsedilmemekte, Sovyetlerin böyle bir meselesi yokmuş gibi bir üslûp kullanılmaktadır. Söz konusu kararname özetle şöyle diyordu:

Önceleri, Acara, Ahıska ve Ahılkelek havalisinde yaşayan SSCB vatandaşları, çalışma kanunu ve pasaport rejimine göre, SSCB'nin diğer vatandaşları gibi istedikleri yerlerde yaşayabilirler. Eskiden Gürcistan'da, şimdi ise Kazakistan, Özbekistan ve diğer Sovyet Cumhuriyetlerinde yaşayan Türk, Kürt, Hemşin ve Azerîler, yaşadıkları yerlerde tamamen yerleşik hayata geçip çevreyle kaynaştıkları, vatandaşlık haklarından faydalandıkları, sosyal ve politik hayata katıldıkları, parti ve sendika kadrolarına seçildikleri, çalıştıkları yerlerde başarılı olanlara nişan, madalya ve şeref payesi verildiği not edilmelidir. SSCB'nin Başbakanlık Meclisine, yukarıda adı geçen vatandaşların yaşadıkları yerlerde sosyal ve kültür kuruluşlarda, onların kültürel özellikleri göz önüne alınarak yardımcı olma görevi verilmelidir.

⁴⁹ R. Conquest, *Stalins Völker Mord...*, s. 203.

Kararnamenin altında SSCB Yüksek Prezidyumu Başkanı N. Podgorni ve SSCB Yüksek Prezidyumu Sekreteri M. Georgadze imzaları bulunmaktadır. Georgadze'nin bir Gürcü olduğu unutulmamalıdır.

Kararnamede, "SSCB'nin diğer vatandaşları gibi istedikleri yerlerde yaşayabilirler." ifadesi bulunsa da, pratikte hiçbir değeri olmamıştır. Bu ifadelerden, bu insanların, sözde yurtlarına dönmelerine izin veriliyor, fakat bu teoride kalıyordu. Değil Ahıska, Gürcistan'a girmeleri bile mümkün olamıyordu.

Ahıska Türklerinin temsilcileri, 1957'de Moskova'ya gelerek vatana dönmek için ilk müracaatlarını yaptılar. Kendilerine, "Siz Azerîsiniz! O hâlde Azerbaycan'a dönebilirsiniz..." diye cevap verildi.⁵⁰ Bazı aileler bunu kabul ederek, 1958'de, kendi vatanlarına yakın gördükleri Azerbaycan'a geldiler. Buradan Ahıska'ya geçmek kolay olur diye düşünüyorlardı.⁵¹

Nitekim bunlardan birkaç yüz aile -bazı kaynaklarda 245 aile- 1960 Temmuz ile 1961 Şubatında Ahıska bölgesine geçmeye teşebbüs ettiler. Fakat sonuç istedikleri gibi olmadı. Gürcistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Wasili Mzhavanadze tarafından geri çevrildiler.⁵²

Gürcüler, Ahıska Türklerinden milliyet değiştirmelerini talep etmiştir. Nitekim vatana dönüş hareketini yönetenlerden Enver Odabaşev şöyle demektedir: "Gürcü ileri gelenleri bize bir teklifte bulundular: Biz Meshleriz, Müslüman Gürcüleriz, dersiniz, size vatanınıza dönme imkânı verilir. Biz de kabul ettik. Ama halkımız arasında bu düşünce kabul görmedi."

Gürcülerin bu haysiyet kırıcı teklifini kabul eden küçük bir grup Ahıskalı, Gürcistan'a kabul edilmiş fakat Ahıska'da yaşamalarına müsaade edilmemiştir. Bir süre sonra ise bu ülkede tutunamadan ayrılmak zorunda kalmışlardır.

Bir grup Ahıskalı adına Vahid Emrullayev SSCB Başsavcılığına başvurmuştu. Onun müracaatı Gürcistan Başsavcılığına iletilmiştir. Baş Hukuk Müşaviri Z. Basişvili imzasıyla gelen 30 Mayıs 1964 tarihli cevap şöyledir:

1944 yılında Ahıska, Aspinza ve Adigön ilçelerindeki nüfusun sürülmesinin yasal olup olmadığı konusunda SSCB Başsavcısı R. A. Rudenko'ya gönderilmiş toplu imzalı mektup, Gürcistan SSC Savcılığına intikal etmiştir. Konuyla ilgili olarak sizin mektubunuzda belirtilen yasallık hususunun Gürcistan SSC Başsavcılığınca çözümlenemeyeceğini belirtmek isteriz. Söz konusu işlem ve tedbirler, SSCB Devlet Savunma Komitesi Kararı doğrultusunda gerçekleştirilmiş olup daha sonra SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu Kararnamesi gereğince özel iskâna tâbi tutulanların mecburî iskân kayıtları silinmiş ve onlara sürüldükleri yerlere dönme ve emlaklerinin iade hakkı bulunmaksızın serbest dolaşma hakkı tanınmıştır.⁵³

Günümüzde de Gürcistan, Avrupa Konseyi'nin iradesiyle bir dönüş kanunu hazırlamış olmasına rağmen, sürgün ahaliye güven verememektedir.

⁵⁰ Ann Sheehy, "The Crimean Tatars..."

⁵¹ Elizabeth Fuller, "Georgian Moslems Deported ..."

⁵² Ann Sheehy, "The Crimean Tatars..."

⁵³ Yunus Zeyrek, *Ahıska Bölgesi...*, s. 68.

XI. Şahitler Sürgünü Anlatıyor

Bu sürgünü yaşayanların hatıraları, vicdanları kanatmakta, insanlığın yüzünü kızartmaktadır. 2006 yılı eylül ayında Kırgızistan ve Kazakistan'da yaşayan sürgün Ahıska Türkleriyle görüştük. Bunlardan Kazakistan'ın Taraz şehri yakınlarında Ayşe Bibi köyünde konuştuklarından ikisinin hatıraları kısaca aşağıdaki gibidir.

Aslanoğlu İsmail (1928):

“Ahıska'nın Varxan köyündenim. Sürgünde 16-17 yaşındaydım. Her şeyi bugün gibi hatırlıyorum. Vatanımızda çok güzel hayatımız vardı. Ne yetişmezdi ki bizim oralarda... Ahıska'ya gelen tren hattının inşaatında çalıştım. Parasız pulsuz, samanlıklarda yatarak çalışıyorduk. Babam vefat etmişti. Ağabeyim Şahmurat tekniker okulunu bitirmişti; 1941'de asker olup savaşa gitti. Mektubu geliyordu; yaralanmış Litvanya'da hastahaneye yatmıştı. Hastahanedен çıkınca tekrar cepheye gitti ve bir daha haber alamadık. Erkekler hep askere götürüldüğü için tarla çayırı kadınlar biçiyordu.

1944 Kasım ayı ortasında, köylere asker döküldü, çıkın dışarı diyerek milleti tarlalara döktüler. Bundan bir gün önce Vale, Ude ve Aral'ın Gürcüleri bizim köye geldiler. Meğer devlet bizim evlerimizi, malımızı, davarımızı onlara paylaştırmış. Bizler evlerimizden çıkarılınca hepsi evlerimize sahiplendiler.

Köye Amerikan kamyonları geldi. Millet ağlaşıyor, ayrılık zamanı. Ben çocuğum, gücüm yetmiyor, anamın hazırladığı çuvalı kaldıramıyorum. Yakınlarımız yardım etti, kamyonu taşıdık.

Hava soğuk, vagonun tahta aralıklarından tipi üflüyor, donuyoruz. Günde bir defa yiyecek veriyorlar. Soğuk ve açlıktan çok insan öldü. Yetim altı bacının bir erkek kardeşi vardı ki o da yolda öldü. Geldik yad yaban ellere düştük. Birkaç aileye bir ev verdiler. Bizim milletin bahtı kara, sahibimiz yok! Neler çektik, ne günler gördük.

Gürcistan yola gelmez. Ona inanılmaz ki... Benim kızımın evli bulunduğu Valeli bir aile, 1989'da Gürcistan'a gidip Sıxaltuba köyüne yerleştiler. Bunların başı Çaxo, Gürcüce de biliyordu; ben Gürcüyüm, ben Stalin'in oğluyum, dedi. Gürcüler gene de kabul etmedi; 500 kişiyi kapı dışarı ettiler. Çaxo, Semerkant'ta kahrından öldü. Kızımgil, şimdi Kırım'da yaşıyor.

Bizim millet ya böyle perişanlıkla dağılıp gidecek ya da Gürcistan kanun çıkaracak, vatana döneceğiz. Gürcistan lâzım gelen şartları tesis etmelidir. Evimizi barkımızı, malımızı davarımızı nasıl ki yağmalattı öyle de iade etmelidir. Allah nasip etse gidip vatanımda ölmek isterim.”

Ayşe Bibi köyünde yaşayan Ahıskalı Çiçek Nine (1930):

“Ahıska'nın Harcam köyünün kızıyım. Tarlalarımız vardı, eker biçerdik; her şey yetişirdi. Hayvanlarımız, at, inek, manda, koyunlarımız vardı; yazın yaylalara çıkardık. Kolhozlar kuruldu, malımız mülkümüz alındı. Varımız azaldı. Yine de geçinir giderdik. Üç sene okula gittim; bir ders Gürcüce, diğer dersler Azerî Türkçesiyle okuduk, öğretmenler Azerbaycan'dan geliyordu.

Sürgünde 13-14 yaşlarındaydım. Sürgün gecesinden bir ay evvel köylere asker yerleşti. Fakat kimseye bir şey söylemediler. Bir sabah namazı vakti her evden bir kişiyi caminin önünde toplantiya çağırdılar. Sürgün haberini verdiler. Millete, sizi geri getireceğiz dediler, kandırdılar. Yanımıza bir şeyler alacağız fakat neye dolduracağız, çuval bile yoktu... Bir miktar yağ, peynir, pestil gibi şeyler alabildik. Evlerimizi terk ettik. Ahırlarda hayvanlar böğrüşmeye başladı. Allahım ne azaptı... İkinci vakti bizi kamyonlara doldurdular. Hiç unutmam, hazırladığımız yükü babam atımızla kamyonu taşıdı. Biz kamyonu binmeden terli hayvanın semerini çıkarıp köyün kenarında salıverdi. Trenler Azgur'daymış, kamyonlar bizi oraya götürüp boşalttı. Burada üç gün bekledik. Vakit tamam dediler. Akşam namazı karanlığında halkı vagonlara doldurdular. 10-15 aileyi bir yük vagonuna dolduruyorlardı. Hava çok soğuktu. Perişan bir halde, feryat figanla tren hareket etti. Trenimiz Ural dağlarında bozuldu. Bu yüzden dört gün bekledik. Açlıktan, soğuktan neler çektik... Allah düşmanımıza göstermesin. Özbekistan'a geldik. Ortalık biraz düzeline 1961'de Azerbaycan'a geldik. Burada Ahıska'ya gideriz ümidiyle 12 sene kaldık. Bizi vatana bırakmadılar. Ümidimiz kırıldı, 1973 yılında Kazakistan'a geldik.”⁵⁴

Rus basınında çıkan hatıralarda da yürek sızlatan sahneler vardır. Nunuş Feyzullayeva olayı şöyle anlatıyor: "Gece askerler köyümüzdeki evleri birer birer kontrol altına aldılar. İki saat içinde toparlanmamızı emrettiler. Kimse bize neden sürüldüğümüzü anlatmadı. Subaylar, sadece, biz vazifemizi yapıyoruz; böyle emir verilmiştir, diyorlardı.”

Latifşah Baratoğlu (ki, bu şahıs KP'ye hizmet etmiş ve bir Gürcü kıızıyla evli olduğu hâlde zorla boşandırılarak sürülmüştür) hâtıralarını anlatırken şöyle diyor:

Sanki kıyamet günü gelmişti. Çabucak toparlanmış halk, sokaklarda kamyonları bekliyorlardı. Demiryolunda yüzlerce insanın lâneti duyuluyordu. Çocuklar, kadınlar ağlıyorlardı. Haber geldi ki, milleti götüren kamyonlardan biri Adigön'de, Koblıyan Çayı'nı geçerken köprüden uçmuş ve içindekilerin hepsi ölmüş. Ölenlerin yakınları ağlaşıyorlardı.

Silâhlı bir subay, yırtık, delik deşik bir elbise giymiş, altı yaşlarında bir kız çocuğunun elinden tutarak vagon vagon gezdiriyor: *'Bu çocuk yetimdir, kimsesi yoktur. Babası cephede ölmüş, annesini de bir hafta önce kaybetmiş! Hiç kimsesi yoktur! Onu da kendinizle götürün.'* diyordu. Subay ne yapsın, emredilmiştir, o da yerine getiriyor... Peki ama devlete canını vermiş bir babanın ufacık çocuğunu bu devlet nasıl sürgün eder?

Her vagonunda otuz kırk kişi vardı. Tuvaletsiz, susuz vagonlarda hayvan gibi götürülen bu insanların suçu neydi? Ölülerini defnetmek imkânsızdı. Askerler her istasyonda vagonları açarak cesetleri teslim alıyorlardı. Sonra yine yola devam... Nerede o cesetler? Mezarları nerede? Şimdi bile kimse bilmiyor. Bütün bu faciayı düşünürken nasıl kahrolmaz insan?

Yukarıda adı geçen Nunuş Feyzulova, eşini savaşa yolcu ettikten sonra dört yavrusuna bakmak zorunda kalmış. Onları büyütme kısmet olmamış. Zira Orta Asya'ya vardıklarında,

⁵⁴ Yunus Zeyrek, "Uzaklarda Kalan Kardeşler", *Bizim Ahıska Dergisi*, 6 (2006), ss. 3-18.

yanında yalnız bir çocuğu kalmıştı. O sürgünün şahidi olan bir Ahıskalının söyledikleri şöyledir:

Beş hanenin eşyalarıyla beraber otuzu aşkın kişi bir vagona gidiyordu. Kapıyı günde bir defa açıyorlardı. Âdeta tekerlekler üzerinde birer mezardı vagonlar. İdrar kesesi patlayarak ölen kadınlar vardı. Çünkü tuvalet yoktu. Vagonun döşemesini delmek zorundaydılar. Bu ise firar etmek olarak cezalandırılacak bir suçtu! Annem yemiyordu, su içmiyordu ki, herkesin gözü önünde rezil olmasın. Kadınlar daire oluşturuyorlardı, bu etten duvar arkasında tuvalet ihtiyacını gideriyorlardı, erkekler de öyle...

Evet, onlar utanıyorlardı; ama onları bu hâllere koyanlar neden utanmıyorlardı?⁵⁵

O vagonlarda nice facia ve tüyler ürpertici vahşet yaşanmıştı. Normal şartlarda genç bir gelin lohusa olduğunda erkekler ve çocuklar lohusa yatağından uzak tutulur. Fakat vagona bunu nasıl yapacaklardı? Çocuklar sırt üstü yere yatırılmış ki, doğumu görmesinler! Lohusanın çığlıkları duyulmasın diye erkekler yüksek sesle bağıyorlar; kahırlarından ağlıyorlardı...

Sürgün vagonlarında, “İnsanla dolu trenler, Hazar Denizi’ne doğru sürülerek, hepsi denize gömülecek!” şeklinde şayialar yayılıyor, zavallılar, dualar ediyor ve birbirleriyle helâlleşiyorlardı.

1944’ün soğuk kışında Ahıska Türkleri Orta Asyalara ulaştılar. Semerkant’tan Almatı’ya uzanan büyük bir araziye dağıldılar. Oralarda özel kamp hayatı yaşıyorlardı. Rejimin uşakları, bu zavallı insanların gideceği yerlerde çok olumsuz propagandalar yapmış, gelecek insanların çok vahşî oldukları yolunda yaygara yapmışlardı. Bu yaygaraya inanan yerli halktan bazıları, “Siz suçlu olmasaydınız sürülmezsiniz!” diyerek onlara karşı mesafe koymuşlardı. Şu var ki, Ahıska Türklerinden sürgünü yaşayan ve hayatta kalanlar, gittikleri ülkelerin yerli ahalisinden yakınlık gördüklerini, sitayişle ifade etmektedirler.

XII. Fergana Olayları

1989 Haziran ayının ilk haftasında dünya ajansları, Özbekistan’da Ahıska Türkleri ile Özbekler arasında kardeş kanının dökülmesine yol açan büyük olayların patlak verdiğini, yüzlerce ölü ve yaralı olduğunu duyuruyordu.

Hadise kısaca şudur: 1989 Nisanında Fergana vadisinde ufak tefek sürtüşmeler olmuştur. Güya bu sürtüşmeler, bir pazar yerinde çilek satan Özbek kadınla Ahıskalı bir gencin arasında cereyan eden adi bir pazar kavgasından doğmuş, büyümüştür. Mayıs’ta ortalık iyice gerginleşmiş ve 3-4 Haziranda daha da şiddetlenmiştir.

Ahıska Türkleri, bu kanlı haziranda kurbanlar vererek Özbekistan’ı terk ettiler. Savaş uçaklarıyla Rusya’nın iç kesimlerine, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan’a taşındılar. Onların arasında, 45 yıl öncesinin dehşetlerini yeniden yaşayan, üçüncü, hatta dördüncü defa kendine yuva kurmak zorunda kalan az değildi.⁵⁶

⁵⁵Şamil Gurbanov, *Mesheti Türkleri*, Diderginler..., s. 198.

⁵⁶Prof. Dr. Vilâyet Muhtaroglu, “Bir Türk Boyunun ...,”

Sovyet Albayı Studenikin diyor ki, “Hükûmet, mahallî makamlar insanları kurtarmak için hiçbir şey yapmamıştır. Bu hadiselerin çıkacağı önceden belliydi. Çatışmaların çarşıda çilek yüzünden meydana geldiğini söylemek saçmadır ve bir devlet adamanın bunu dile getirmesi rezalettir.”⁵⁷

Fergana olayı, içinde birçok sırrı barındıran ve bugüne kadar çözülemeyen bir hadise olarak tarihe geçti. Zira yıllardan beri kardeşçe yaşayan Ahıskalılarla Özbekler arasında böyle bir hadisenin vuku bulması hayret vericidir. Tarih elbet bir gün bu karanlık sayfayı aydınlatacaktır.

XIII. Sscb’Den Sonra

1990 yılında Sovyetler Birliği çözüldü. Bu birliği meydana getiren cumhuriyetler birer birer bağımsızlıklarını ilân ettiler. Herkes kendi yurduna ve bayrağına sahip çıktı. Peki yurtsuz yuvasız Ahıskalılar ne yapacaklardı?

Şimdi onlar darmadağın bir vaziyette kalmışlardı. Üstelik 1944 sürgününde sadece üç ülkeye gönderilmişlerdi. Onlar bu defa Rusya, Azerbaycan ve Ukrayna’ya da gitmişlerdi.

Moskova’da faaliyet gösteren Vatan cemiyeti öncülüğünde yeniden vatana dönüş mücadelesi başladı. Bir taraftan da Türk makamlarıyla görüşmeler yaparak Gürcistan kabul etmezse Türkiye’ye gelmek istiyorlardı.

1999 yılında Avrupa Konseyi’ne üyelik başvurusu yapan Gürcistan, Konsey’in bir şartıyla karşı karşıya geldiler: Ahıskalıların vatana dönüşü için altı yıl içinde gerekli kanunî düzenlemeleri yap ve 2011 yılında dönüş meselesini çözmüş ol. Herhalde Ahıska Türklerinin uğradıkları zulüm bir yerlerde dile getirilmiş ve sağır dünyanın kulakları açılmıştı.

Bir taraftan iç karışıklıklar, diğer taraftan iflâh olmaz ırkçılık illeti zebunu olan Gürcistan türlü çeşit bahanelerle bu mazlum halkın davasına kulak tıkamaya devam etti. Avrupa Konseyi meseleyi unutmadı.

Nihayet Gürcistan Parlamentosu, bir kanun çıkardı. Devlet Başkanı Mihail Saakaşvili imzasıyla 11 Temmuz 2007 tarihinde yayımlanan, “Eski Sovyetler Birliği Tarafından 20. Yüzyılın 40’lı Yıllarında Gürcistan’dan Zorla Göçe Tabi Tutulan Şahısların Geri Dönüşü Hakkında Gürcistan Cumhuriyeti’nin 5261-PC Sayılı Kanunu”na göre Ahıskalılar, 2008 yılı sonuna kadar sıralanan birtakım belgelerle birlikte Gürcistan temsilciliklerine müracaat edeceklerdir. Gürcü makamları, 2009 yılı içinde bu müracaatları değerlendirip uygun görülenleri 2010 yılında peyderpey kabule başlayacaktır.

Bu kanunda, nereden bakılırsa bakılsın, sürgünü gerçekleştiren iradenin izlerini görmek mümkün. Zira söz konusu kanunda, sürerken millî adlarını zikrettikleri halkın adı ve dönüş yeri belirtilmemekte, milliyetleri tanınmamakta, uğradıkları zulüm anılmamaktadır. Gürcü yetkilileri her fırsatta dönüşün kesinlikle Ahıska’ya olmayacağını ifade etmektedirler.⁵⁸ Bir devlet ciddiyetiyle bağdaşmayan bu tutumu boşa çıkarmak, Ahıskalıların elindedir. Her ne pahasına olursa olsun, çıkmış olan bir kanundan azami derecede yararlanarak bir an evvel

⁵⁷ Şamil Gurbanov, *Mesheti Türkleri...* (Sovetskaya Rossiya, 13 Temmuz 1989’dan).

⁵⁸ Yunus Zeyrek, “Gürcistan’ın Ahıska Türkleriyle İlgili Çıkardığı Kanun Üzerine Düşünceler”, *Bizim Ahıska Dergisi*, 9 (2008).

vatana kavuşmak için elden gelen gayretin gösterilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Ondan sonrası, her hâlükârda Stalin devrindeki gibi olmayacaktır.

XIV. Sonuç Yerine

Ahıskalılar, milliyeti tartışılacak bir topluluk değildir. Onlar bu coğrafyanın tarihî halkıdır. Bu husus en eski Gürcü kaynaklarında da açıkça ifade edilmektedir. Ahıskalıların ataları olan Kıpçak Türkleri, sınırları Erzurum, Kars ve Artvin'e ulaşan bir hükûmet kurmuşlardır (Atabek Hükûmeti).

1578-Osmanlı fethine kadar Ortodoks olarak yaşayan yerli Türk ahali, bu tarihten itibaren Müslümanlaşmıştır. Gürcüler bu olayı, Gürcülükten Türklüğe dönme şeklinde değerlendirerek bu halka düşman gözülle bakmışlardır.

1828 yılında istilâ maksatlı olarak bölgeye gelen Ruslar, Ahıska'yı fecî bir şekilde yakıp yıkarak ele geçirmişler; savaş bittiği hâlde, kendilerine karşı savaşmış olan sivil halkı büyük bir kıyıma tâbi tutarak binlerce insanı öldürmüşlerdir. Rus kaynakları bu sayıyı 6.000 olarak vermektedir.

1853-Kırım Harbi sırasında da Ahıska cephesinde yeni bir kırım hareketi yaşanmış, halk göçe zorlanmıştır. Nitekim bu devirde Anadolu'ya doğru göçler yaşanmıştır.

XX. yüzyılın birinci çeyreğinde çarlık yıkılmış, bölgede Gürcü Menşevik hükûmeti yönetimi ele almıştır. Bu hükûmet zamanında yerli halkın bölgeden göç etmesi için baskı ve zulüm yapılmıştır.

Sovyet rejiminin bilhassa Stalin dönemi büyük acılarla doludur. Bu devrin ilk yıllarında milliyeti inkâr edilmiş, münferit tutuklama, sürgün ve idamlar artmıştır. Nihayet İkinci Dünya Savaşı'nın sonu görüldüğü bir sırada, çocukları cephede olan ahali topyekûn sürgün felâketine maruz kalmıştır. Üstelik kendilerine, sizi tehlikeden korumak için tahliye ediyoruz denilerek yalan söylenmiştir.

Hiçbir geçerli suç isnat edilmeden, sürgün kararnamesinden sırf Türk oldukları için sürüldükleri açıkça anlaşılan ahali, kış şartlarında hayvan vagonlarıyla bir ay süren ölüm yolculuğuna çıkarılmıştır.

Sürgünler, gittikleri yerlerde 12 sene boyunca insanlık haysiyetiyle bağdaşmayan bir rejim altında tutulmuşlardır. Ahıska Türkleri, bu felâket senelerinde cephede, sürgün yollarında ve menzilde olumsuz şartlardan dolayı nüfusunun yarıya yakınına kaybetmiştir. Bunların sağlıklı hesabı kitabı da hazırlanıp henüz dünya kamuoyuna açıklanmamıştır.

Günümüzde Ahıska bölgesinde yaşayan Gürcü ve Ermeni ahaliyle herhangi bir kin ve düşmanlığı olmayan Ahıskalılara böyle bir şey varmış bahanesiyle buraya gelmelerine hâlâ müsaade edilmemektedir. Bununla beraber son bir iki sene içinde kendi kendine gelip burada

imkânsızlıklar içinde hayat mücadelesi veren aileler bulunmaktadır. 2009 yılı Mart ayı itibariyle 50 aile, kendi imkânlarıyla Ahıska'ya dönmüş bulunmaktadır.

Gürcistan, Avrupa Konseyi süreciyle çıkardığı kanunda bu halkın adını anmamakta, uğradığı haksızlıkları zikretmemekte, nereye ve hangi hukukî prosedürle yerleştirileceklerinden de bahsetmemektedir. Esasen bu zavallı ülke hâlâ iç dengelerini kurabilmiş değildir. Gürcistan, Abhazya ve Güney Osetya meselesi yüzünden 2008 yılı Ağustosunda Rus tankları tarafından çiğnendi. Bu hadiseden sonra iç siyaset yeniden ısındı. Cumhurbaşkanı Saakaşvili'ye karşı hoşnutsuzluk büyüdü. Bu satırların kaleme alındığı sırada (Nisan 2009) Tiflis, Saakaşvili'nin istifası için ayağa kalkmış vaziyetteydi. Bu arada devletin Ahıska Türklerine bakışı nasıl bir hâl alır, zaman gösterecek

Netice itibariyle Ahıskalılar, iki yüz yıl boyunca vatanı terk edip kaçma, ölme ve topyekûn sürgün gibi her hâlükârda yok edilme hareketine maruz kalmışlardır. Failleri de bellidir. Yazımızda kaynaklarıyla ortaya koymaya çalıştığımız gibi tarih de buna şahittir.

Kaynakça

Kitaplar ve Makaleler

1. Ahmet Muhtar Paşa. *1244-1245 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi*. Ankara: Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası, 1928.
2. Allen, W. E. D. *Kafkas Harekâtı- 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*. Ankara:Gnkur Basımevi, 1966.
3. Atabek, Osman Server. "Ahıska Posof Ardahan Bölgesinde Gürcülerle Mücadele." *Yenigün Gazetesi*, 3 Aralık 1919, 7 Ocak 1920.
4. Baddeley, John F. *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*. Çeviren S. Özden. İstanbul: Kayıhan yayınları, 1989.
5. Berdzenişvili, Nikoloz ve Simon Canaşaia. *Gürcistan Tarihi*. Çeviren Hayri Hayrioğlu. İstanbul: Sorun Yayınları, 2000.
6. Bohr, Annette. *Violence Erupts Between Uzbeks and Meskhetians* (RL PRD). Munich: 6 Haziran 1989.
7. Brosset, M. *Histoire de la Georgie*. Petersbourg: Imprimerie de L'academie Imperiale des Sciences, 1849.
8. Brzezinski, Z. *Büyük Çöküş*. Çeviren G. Keskil ve G. Pakkan. Ankara: İş bankası Yayınları, 1992.
9. Conquest, R. *Stalins Völker Mord* (The Nation Killers). Wien, 1974.
10. Conquest, R. "Russia's Meskhetians-A Lost People", *The Times*, 5 Ağustos 1970.(Türkçesi: E. Özbilgen, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Ekim 1987).
11. *East European Newsletter*, Cilt 3, Sayı 12 (14 Haziran 1989).
12. Fuller, Elizabeth. *Georgian Moslems Deported by Stalins Permitted to Return*. Munich: RL Program Supplement, 14 Ocak 1986.
13. Gurbanov, Şamil. *Mesheti Türkleri*. Bakı:Diderginler, 1990.
14. Gurbanov, Şamil. *Ömer Faig Ne'manzade*. Bakı: Gençlik, 1992.
15. Karabekir, Kâzım. *İstiklâl Harbimiz*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1960.
16. Kavkazskiy Kalendarı. Tiflis: 1910.
17. Kırzıoğlu, M. Fahrettin. *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Burhanettin Erenler Matbaası,1952.

18. Kırzioğlu, M. Fahrettin. *Kars Tarihi*. İstanbul: Işıl Matbaası, 1953.
19. Kırzioğlu, M. Fahrettin. *1855 Kars Zaferi*. İstanbul: Işıl Matbaası, 1955.
20. Kurat, Dr. Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1990.
21. Kurat, Prof. Dr. Akdes Nimet. *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Murat Kitabevi Yayınları, 1972.
22. Kurat, Prof. Dr. Akdes Nimet. "Üç Sancak: Kars Batum Ardahan." *Türk Yurdu Dergisi*, Mart 1970, s. 25-28.
23. Marr, N. ve Briere, M. *La Langue Georgienne*. Paris: Firmin-Didot, 1931.
24. Mehmetzade, Mirza Bala. *Beria Kafkasya İçin Ne Yaptı?* München: Birleşik Kafkasya, Ekim 1953.
25. Memmedli, Razim. Gürcistan'da Neşrolunan Azerbaycan Dilli. Bakı: Metbuat, 1995.
26. Muhtaroglu, Prof. Dr. Vilâyet. "Bir Türk Boyunun Yürekler Yakan Göç Destanı." *Türk Yurdu* (Aralık 1993).
27. Okçu, Yahya. *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*. Ankara: Doğu Matbaası, 1949.
28. Puşkin, A. Sergeyeviç ve Erzurum Yolculuğu. Çeviren Z. Baştımar. İstanbul: Yaba Yayınları, 1961.
29. Sheehy, Ann. "The Crimean Tatars, Volga Germans and Meskhetians"(MRG, Rep. No. 6), *The Sunday Times*, 1973.
30. Tuğaç, Hüsamettin. *Türk İstiklâl Harbi-III. Cilt/Doğu Cephesi*. Ankara: Gnkur. Bşk. Harp Tarihi Dairesi, 1965.
31. Wimbush, S. E. ve Wixman, R. *Sovyet Orta Asya'sında Yeni Bir Seda: Mesketya Türkleri*. Çeviren Wimbush-Wixman (The Meskhetian Turks: A New Voice in Soviet Central Asia). Canadian Slavonic Papers Vol. XVII, 293, 1975 (Türkçesi: E. Özbilgen, Sovyet Orta Asyasında Yeni Bir Seda: Mesketya Türkleri, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Ağustos 1987).
32. Yunusov, Arif. *Mesketya Türkleri-İki Defa Sürülen Halk*. Bakü: Zaman, 2000.
33. Yuridiçeskaya Gazeta (Hukuk Gazetesi), Sayı 1. Çeviren Orhan Uravelli. Moskova, 1991.
34. Yüceer, Nâsır. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, 1996.
35. Zehtabî, Prof. Dr. M. T. (Kirişçi). *İran Türklerinin Eski Tarihi*. Tebriz 1378/1999.
36. Zeyrek, Yunus. *Posoflu Zülâlî*. Ankara: Kozan Ofset Matbaası, 2004.
37. Zeyrek, Yunus. *Tarih-i Osman Paşa*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001.
38. Zeyrek, Yunus. Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri. Ankara: Pozitif Matbaası, 2001
39. Zeyrek, Yunus. *Posof'un Çizgileri*. Ankara: Kozan Ofset Matbaası, 2004.
40. Zeyrek, Yunus. "Uzaklarda Kalan Kardaşlar." *Bizim Ahıska Dergisi*, Sayı 6, 2006.
41. Zeyrek, Yunus. *Ahıska Araştırmaları*. Ankara: Kozan Ofset Matbaası, 2006.
42. Zeyrek, Yunus. "Gürcistan'ın Ahıska Türkleriyle İlgili Çıkardığı Kanun Üzerine Düşünceler" *Bizim Ahıska Dergisi*, Sayı 9, 2008.